

Олекса Горбач

УКРАЇНСЬКІ ГЛОСИ В ПОЛІГЛОТНИХ СЛОВНИКАХ А. КАЛЕПІНА І Г. МЕГІСЕРА (1603)

З початком 16 в. виникли на Заході перші поліглотні словники, що в них згодом попадають і деякі слов'янські мови: чеська, словінська, сербохорватська, польська. Наприкінці 16 в. потрапляють до таких словників і деякі українські слова, головно ж за посередництвом польських словників. Двох таких поліглотних словників з українськими гласами стосується наша замітка: словника 11 мов А. Калепіна та поліглотного словника Г. Мегісера з 1603 р. — Початок тому першому словникові дав учений італійський гуманіст Амброджо да Калепіно (*Ambrosius Calepinus*, 1435—1511), від 1451 р. монах-августинець, що все життя займався студіями клясичних мов та гебрейщини, а що й привело його на старі роки до втрати зору. Вислідом його філологічних студій і був просторий, тримовний спершу, словник, в якому до латинських слів — крім синонімних тлумачень — подано відповідники з гебрейської та грецької мов. Перше видання цього словника вийшло 1502 р. в Реджью, друге ж — уже з додатком чотирьох дальших мов (німецької, еспанської, французької, англійської) — 1507 р. в Венеції, згодом передруковане й перероблюване по різних містах на Заході щодекілька років. Свого часу це був найвидатніший твір із цеї ділянки. Доповнювано ж його все далі новими мовами; такі важливіші перерібки це: восьмимовне видання Пассерата, семимовне падуанське латиніста Джакопо Фачольяті з 1758 р. та особливо базельське й ліонське з доповненнями філолога та природознавця Конрада Геснера (1516—65). Базельські видання (1574, 1590, 1598, 1605, 1610, 1616, 1627) з 11 мовами (себто з доданими: італійською, голландською, польською й мадярською), як теж 9-мовне ліонське (*Lugdunum*, з років 1585, 1588 та мабуть 1594 р.) включають уперше теж мадярську мову (авторства єзуїта й єпископа Іштвана Санто, 1541—1612) і — що для нашої лексикографії 17-18 вв. незвичайно важливе — ще польську мову. Автором

цеї польської частини міг бути, ймовірно, якийсь шляхтич чи міщанин з південної Польщі — зі Шлезька чи то зі Спішу. За його шлезьким походженням промовляли б його ж окремо відмічувані шлезькі лексичні діялектизми (*kierchow* „*sepulcretum*“, *szaparga* „*trochus*“, *bugiel* „*scriblita*“, *podroznik* „*polygonum*“), доволі численні чехізми (із суфіком **-tel**: *rozkasatel* „*mandator*“, *pokazatel* „*monstrator*“, *kazatelnica*, „*sugestus*“; *błathi* „*vietus*“, *opratka* „*lorum*“, *błanka* „*membrana*“, *sramota* „*infamia*“, *rohatina* „*tragula*“, *kreiczy* „*praegustator*“, *tessak* „*machaera*“ *kolnia* „*mandra*“), та часті германізми (*flek* „*macula*“, *miczka* „*mitra*“, *deka* „*obstragulum*“, *fararz* „*parochus*“, *brya* „*pulmentum*“, *tulich* „*rugio*“). За його спішським походженням промовляли б: 1) його фонетика (обнижена вимова голосних **i**, **i**, **u** перед сонорними **l**, **r**: *fora* „*rheda*“, *sieła* „*robur*“, *wszedibeł* „*omnivagus*“, *stroni* „*nerviae*“), 2) слова, поширені в польському гуральському говорі (*iuzina* „*dipnion*“, *szownoscz* „*rexitas*“), 3) мадяризми (*cziga* „*trochus*“, *kapcia* „*soccus*“, *gaida* „*utricularius*“), 4) українізми (*dubas* „*vectoria navigia*“, *gomon* *czinie* „*perstreplo*“, *zubr* „*uncus*“, *kucza* „*tugurium*“, *kucz*, *czasza* „*patera*“, *kołomeika* „*sal Agrigentinus*“, *moszenki* „*scrotum*“, *puha* „*flagellae*“, *puhacz* „*scopes*“, *prasoł* „*salinarius*“, *pop*, *pleban* „*Flamen sacerdos*“, *popowski* „*sacerdotalis*“, *chutki* „*ocyor*“), 5) тюркізми, що прийшли хіба почерез укр. мову, як і назви народів і річок (опонца „*panula*“, *kitajka* „*lemnisci*“, *woiłok* „*sagma*“, *szarancza* „*locusta*“, *saidak* „*pharetra*“, *surma* „*syrix*“, *torba* „*vidulus*“; *wołoszin* „*Dacus*“, *czerkasy* „*Hamaxobii*“, *rußi* „*Rutheni*“, *kozacy strzelci konny* „*hippotoxotae*“, *Neper* „*Borysthenes*“, *Don* „*Thanaïs*“). Автор добре ознайомлений з термінологією річкового славу — річ зрозуміла в міщанина та в шляхтича, що сплавлював збіжжя до Гданська, — а далі ще з польською ботанічною літературою (він цитує зільник Шимона з Ловіча, знаний у виданні з 1532 та 1537 р.); він особисто обсервував лікувальне стосування рослин, як про це свідчать його слова під гаслом **MEDICA**; його добре знайомство з німецькою мовою (не одне він калькує з німецького в польщину!) свідчило б про його довше перебування серед німецької мовної стихії — може десь у німецькому університеті. Своєму антикатолицькому (може аріянському) наставленню він дав вислів у таких злобних тлумаченнях як от: *sacrificulus* „*offiarcza*, *m s z a r z*“, *pallace* (*concubina*) „*słuzebnica prelatow papieskich*“, *Dionysia* „*kiermasz*, *miebopusty* gdi szie ono popu na iedne nisza (=miejscie!) ziezdziaia, y do iedney karczmy z swimy kuchar-kamy y bekarscieti“, *praesul* „*prełat nawizszi Marsowi kiedas słuzaczi*“. Ця польська частина Калепіна лише незначно пов’язана з латинсько-польським словником аріянина Яна Мончинського (*Lexicon latino-polonicum*, Крулевець 1564), який, за свідченням А. Брюкнера (*Dzieje kultury polskiej*, II, 207, Варшава 1958), також включував якісь антикатолицькі виступи. Зрештою ж наведено в цій польській частині Калепіна ще несповна десяток українських ботанічних назв (*Ruthenis nominatur!*): *bohun* „*erice*“, *burean* „*verbascum*“, *kolcha* (=olcha!) „*alnus*“, *niemica* „*dithambrion*, *emmanes*, *hyoscyamus*“, *nereczuic* (=nerecznik!).

„lepton centaurium“, ozyna „batis“, podroznik „polygonum, demo, colligonon“, romwia (=romian!), „chamaemelon“, czeret „aegilops“.

Всі оці приводжені в словнику Калепіна укр. ботанічні назви справді народні й трапляються — хоч не завжди з ідентичним значенням — серед народу й донині: 1) bohun — це: багун, багно (ledum palustre), тоді як erica — це «верес», 2) burean, бур'ян — це нині загальна назва для хвастів а verbascum — це «діванна», 3) olcha — це вільха (betula almus), 4) niemica, «німиця» — ще й нині зветься так hyoscyamus (а теж і дурман, дівдерев — datura stramonium), 5) nerecznik зустрічається ж нині хіба в польській назві папороті nerecznica (aspidium filix mas.), 6) ozyna — це ожина (rubus caesius); batos — же це грецька назва ожини, 7) podroznik — це подорожник (polygonum aviculare), званий ще теж: спориш, моріг, дересень), 8) romian — це ромен, роман, рум'ян (chamomilla matricaria), 9) czeret — це черет, очерет (phragmites communis, інакше ще: тростина, комиш, куга, шаш), тоді як латинське aegilops (caudata) нині те саме, що triticum cylindricum «пшеничка валкувата» (див. St. Makowiecki: Słownik botaniczny łacińsko-małoruski, PAU Prace KJ 24, Kraków 1936).

Ці ботанічні назви автор польської частини Калепіна повідписував може в польських ботаніків, які їх записували були серед українського населення, як от краківський німець Антон Шнебергер, який у „Catalogus stirpium“, 1557 р. приводить, за словами Г. Лопацінського (Najdawniejsze słowniki polskie drukowane, Prace Filologiczne V, 1899, 591), близько 30 українських назв; серед цитованого Лопацінським десятка цих українських термінів трапляються в польському Калепіні niemica „hyoscyamos“ та декілька — уже без окремих поміток, що вони так Ruthenis nominantur: rogosz „acorus vulgaris“, koporka „galiopsis“.

Іншим джерелом міг тут бути ще „Ogród zdrowia“, 1534, Стефана Фаліміжа, що сам був, за здогадом Й. Ростафінського (Nasza literatura botaniczna 16 w. oraz jej autorowie lub tłumacze, Pamiętnik AU, Wydz. mat.-przyr. 14, 1888, 166), українцем, — мабуть з Холмщини чи Галичини родом.

Однак ці укр. гlosi не мали особливого впливу на укр. ботанічну термінологію в рукописному словнику Славинецького, бо: 1) той використовував доволі механічно лише ті назви, які в Калепіна стояли під позначкою „Polonica“, а укр. гlosi трапляються тут звичайно серед латинського тексту серед енциклопедичних пояснень; 2) Славинецький доповнював часто свою ботанічну номенклатуру з крашого вже на тоді латинсько-польського словника Г. Кнапського; та й не при кожному латинському слові в Калепіна подано польський переклад: в таких випадках Славинецький або перекладав сам на підставі латинських синонімів даного гасла або ж залишав латинське слово без укр. тлумачення і аж потім вписував нове тлумачення — на підставі Кнапського; тому то відомі досі щість списків його словника виявляють немало розбіжностей; в декотрих рукописах подано після укр.

тлумачення ще польські гlosи з Кнапського (напр., близько 100 в паризькій копії, та близько 15 у її ж укр.-латинській частині).

Наскільки могли бути заважити в Славинецького дотичні польські словники на вибір у тих випадках його ботанічної номенклатури, виявляє понижче порівняння (укр. приклади подаємо за рукописом паризької Національної бібліотеки):

aegilops	овесóкъ, зéліе (Calep. Pol. czeret, przedza; Knap. owiesek),
alnus	ólха, дréво (Calep. Pol. olza; Knap. olsza),
batos	ожины (Calep. Pol. iezyny; Knap. płászczká, ćierne),
chamaemelon	румénъ (Calep. Pol. rumien; Knap. rumien),
demo	спорыжъ, травá (Calep. Pol. =polygonum; Knap. sporyż),
dithyambrion	н'ємица, трава (Calep. —; Knap. —),
emmanes	н'ємица, травá (Calep. =hyoscyamus; Knap. —),
erice	véресъ, травá (Calep. Pol. wrzos, bagno; Knap. wrzos),
hyoscyamus	табака, н'ємица (Calep. Pol. bielon; Knap. bielun, tábáká),
lepton	
centaurium	кентаврій, трава (Calep. Pol. centurzya; Knap. centurzyia),
polygonum	спорыжъ, травá (Calep. Pol. sporysz, wroblie iezyczki; Knap.. sporyż),
verbascum	д'еванна, трава (Calep. Pol. sziąwáná; Knap. díewánna, szálbá; knáfliczká).

Лиш н'ємица (та ще може: олха, ожини) взята безпосередньо з цих гlos Калепіна; інші ж назви Славинецького сперті на польських із Калепіна та Кнапського.

Як згадані гlosи, так особливо польська частина Калепіна цікаві для укр. лексикографії ще зокрема тому, що Калепін послужив підставою рукописній латинсько-українській лексикографії 17 в.

З нього ж то укладав анонімний автор (за нашою здогадкою — вірменин з Буковини чи з Молдавії) румунську та українську частини оксфордського рукописного «Гептаглоттону» (його українську частину видав В. Свобода «Слов'янська частина оксфордського Гептаглота», Вінніпег 1956; нашу гіпотезу про авторство цього прецікового рукопису ми обґрунтували докладно в статті „Zur Geschichte der ukr. Lexikographie im 16-17 Jh.“, в журналі „Die Welt der Slaven“, IV, 4, Мюнхен, 1960)*). З того ж польського Калепіна складав київський філолог Еп. Славинецький (який від 1649 р. працював у Москві) свій латинсько-слов'янський словник (около 30 000 гасел), досі відомий у шістьох відписах:

1) Лексіконъ латинский з Калепина преложенный на славенский лѣта от созданія мира 7150 (1642) — нинѣ в Публічній бібл. в Москві,

*) Свої застереження з того приводу подав видавець, див. V. Svoboda „Some observations on the origin of the Heptaglot Lexicon“, „Die Welt der Slaven“, VI, 3, стор. 264—94

2) *Dictionarium Latinosklavonicum operi A. Calepini... Epiphaniī Slavienickij, Arsenij Koreckij Satanoviensis Moschoviae 1650* — нині в Публ. бібл. в Москві,

3) Лексіконъ латінській з' Калепіна преложенный (или преведенный) на славенъскій (діалектъ) лѣта от создания міра 7173 (1685) — нині в Публ. бібл. в Москві,

4) *Dictionarium Latino-Rutenicum* нині в бібліотеці франціканського монастиря в Дубровніку,

5) Лексіконъ Латіно-славенъскій отца Епифанія — закуплений шведським філологом Йог. Спарвенфельтом (1655-1727) в 1680-их рр. у Москві від царського перекладача Стажея Годзаковського, а списаний власноручно Іваном Озеровим, виховником царя Фьодора Алексеєвича (як це подає Спарвенфельтів запис на рукописі) — нині в університетській бібліотеці в Уппсалі,

6) *Dictionarium Latinosclavonicum operi A. Calepini... E. Slawienickij et A. Koreckij Satanoviensis... Moschoviae 16...* — нині в Національній бібліотеці в Парижі; ця копія включає теж обернений, перший загалом церковнослов'янсько-латинський словник (коло 7000 гасел) «Лексікон словенолатинскій трудолюбиемъ иноков Арсенія и Епифанія в б(о)госпасаемомъ градѣ Москвѣ составленный» — на підставі латинсько-укр. частини.

Рукопис 1642 відображує ще найкраще укр. фонетику; до нього ще найближче стоять рукопис 1685 р. та дубровніцький; паризька й уппальська копії списувані мабуть з якогось одного спільногого тексту; московська копія 1650 р. виявляє зовсім відмінну редакцію (підставою служив уже не тільки список латинських слів із Калепіна, бо подавано ще й похідні форми від дієслів та їх переклади; у фонетиці українізми здебільша свідомо оминаються).

Це зведення ми подали, щоб запобігти повторюванню тих неповних даних, які про цей словник були відомі ще С. Брайловському (РФВ т. 23, 1890), а що їх називає й новіший дослідник Ф. Я. Шолом (Е. Славинецький і російська філологічна наука середини 17 ст., збірник Міжслов'янські літературні взаємини, Київ 1958, стор. 20).

Якась київська копія цеї паризької слов'янсько-латинської частини послужила підставою виданого в Почаєві 1804 р. друкованого церковнослов'янсько-польського словничка (ок. 4000 гасел), укладеного може ієромонахом Варлаамом 1756 р., як говорить неясно дописка на примірнику цього словничка в Ягайлонській Бібліотеці в Кракові. „... (wyda)nie Lexykonu przez Jeromonacha Warlaama w Poczajowie nastapiło roku 1756 za Exarcha Sylwestra Lubienieckiego Rudnickiego“. За твердженням І. Брика (Поль.-слав. слівник і слав.-поль. імен толкование Зарудницького з 1-ої пол. 18 ст., ЗНТШ 133, 1922, стор. 57-71), в Почаєві двічі надруковано 1751 і 1756 р. як додаток до книжки «Богословія нравоучительная» — «Лексіконъ славенско-польскій», майже докладний передрук виданого 1722 р. в Супраслі церковнослов'янсько-польського словника («Лексиконъ сиръчъ словесникъ славенскій»),

який представляє собою перерібку Беріндіного «Лексикону». Наскільки почайвський «Лексіконъ сиръчъ словеснікъ славенскій имъющъ въ себѣ словеса пе́рвъе славенская а́збучная, по семъ же польская, бл(а)-гопотребный къ виразумънію словесъ славянскіхъ обрѣтаяющихся въ книгахъ церковныхъ» з 1804 р. повторює видання з 1751, 1756 та супрасльське з 1722 р., ми не мали змоги ствердити. Із того ж рукописного словника Е. Славинецького походять винотувані слов'янські назви рослин (коло 80), до яких дописано румунські відповідники (две картки в румунському букарештському рукописі десь близько 1705 р. надруковані М. Гастером у „Chrestomatie romînă“, I, Leipzig-Bucureşti 1891, 355-7). Також надрукований П. Житецьким рукописний українсько-церковнослов'янський словник з 17 в. «Синоніма славенороссская», (переробка оберненого словника П. Берінди) виявляє в своїй церковнослов'янській частині виразні сліди церковнослов'янщини словника Е. Славинецького. Рукописний словник Е. Славинецького враз із латинсько-польським словником езуїта Г. Кнапського („Thesaurus Latino-Polonicus“, Kraków 1626, 1644, 1652, 1668, 1693; „Thesaurus Latino-Germanico-Polonicus“, Poznań 1675, 1687, Kraków 1693; „Thesaurus Latino-Polono-Germanicus“, Poznań 1695, 1698), послужив підставою і для рукописного латинсько-слов'янського словника (коло 50 000 гасел) Івана Максимовича, мазепинця-поверненця, що як перекладач Синодальної друкарні в Москві працював там над ним у 1718-24 рр. та повносиив ту-ди чимало й виразних лексичних русизмів*).

Далеко не дорівнює значенням словників Калепіна інший поліглотний словник з початку 17 в. Гіероніма Мерісера „Thesaurus polyglottus... ex quadringentis circiter linguis“ виданий 1603 р. у Франкфурті над Майном. Його автор, штуртгартець родом (нар. коло 1550, помер 1616), як архівар архікнязя Карла в Граці познайомився зі словінською мовою і зладив 4-мовний німецько-латинсько-словінсько-італійський словник („Dictionarium 4 linguagum“, Грац, 1592). Через свої протестантські переконання був змушеній покинути Грац і шукати провікторів у Каринтії та врешті Ляйпцигу. Вступ до його поліглотного франкфуртського словника подає в 10 таблицях спробу класифікувати відомі тоді мови світу; п'ята таблиця розглядає отак і слов'янські мови та носить виразні сліди й помилок вступу до книжки „Mithridates“ (Цюрих 1555) К. Гесснера (порівн. В. Ягич: История славянской филологии, СПб. 1910, стор. 17). Серед інших слов'янських називає Мерісер такі мови: **Polonica**, **Podoliorum**, **Plescodensium**, **Sarmatica**, **Lithuanica**, **Iaczwingerorum**, **Sanogitarum**, **Moscovitica**, **Namxoviarum**, **Ruthenica**, (у списку скорочень однак є ще: Russ. — Russice s. Ruthenice; Ruthen. — Ruthenice; Mosc. — Moscovitarum; Plescov. — Plescoviensium; Podol. — Podoliorum). Слов'янський словниковий матеріал Мерісера найповніший щодо польської й чеської мов, а найцінніший своїм словінським, сербо-

^{*)} Про нього див. наша стаття „Ivan Maksymovyč, ein verkannter ukrainischer Lexikograph des 18 Jhs und sein Wörterbuch“, „The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the USA“, VIII, 1—2 (25—26), 1960, стор. 95—114.

хорватським та долішньолужицьким матеріалом. Його польський матеріал списаний із згадуваної вже попередньо польської частини словника Калепіна, і то включно з її кепською ортографією та численними друкарськими помилками. Українські гlosи тут рідкі і йдеться при них: 1) про назви літер абетки (позначувані спершу як „Ruth.“: az, buki, а далі як „Sclavonice“: dobro, iest, fert, ishe, i, je, kako, chacco, liude, mislite, nasci, nam, on, rezi, selo, semla, slovo, terdo, vidil, vk, zheru), 2) про ботанічну термінологію, яка вся тут відписана зі словника Калепіна (bohum „erica“, burian „verbascum“, kolcha (=olcha!) „alnus“, niemica „hyosciamos“, nerycynik (=nerecznik!) „centaurium minus“, romwya (=romian!) „chamaemelum“, podroznik „polygonum“, czeret „aegylops“, та врешті 3) про вирази, списані хіба з якогось чеського джерела (moszna „crumena“, hlyib „panis“, cozac „grassator“ — Tartarice: cazac, Polonice: łotr, zbiacz na drogach, zbuica, Moscovitice: polouci! — чи то до незрозумілості перекручени: asrebrana kora (=hora!) „argenti fodina“, vagatyn szuosta „cometes“, може перекручене — рогата зв'єзда?). Характеристичне при тому, що в слов'янсько-латинській частині паризької копії словника Е. Славинецького — А. Корецького настрапляємо на ідентичне: сребренная гора „argenti fodina, argentaria“. За якимсь чеським джерелом промовляє гlosa Chualenska morie „Caspium, Hyrcanum mare“, Bohemice: Asjatske more kterez ussudy wukol zemi gest zawrene, co negake gezero ruskym gazykem slowe Chwalenske more.

Хіба білоруської мови слід здогадуватися в кількох гlosах із позначкою „Lithuanice“ (loss „alce“, rossomaka „gulo“, thur „iglus“). Численніші зате російські гlosи („Moscovitice“); це, крім церковнослов'янських назв літер азбуки (az, buki, ciaru, dobro, iest, jota, mislete, nas, on, or, xi), ще — як звичайно, перекручени часто — вирази з побуту, відписані хіба з якогось опису подорожі в Московщину (lozze „alce“, worwolk „lupus marinus“, wielkhi „mus Ponticus“, ozhe „pater“, iamschnik „veredarius“, hlyib „panis“, dzienga „pula, numus“, boyar „nobilis“, polouci „grassator“).

Olexa Horbatsch: Ukrainische Glossen in den polyglotten Wörterbüchern von A. Calepino und H. Megiser.

An die 10 ukr. Glossen gerieten in das 11-sprachige polyglotte Basler Wb. von A. Calepino (1574) zusammen mit der poln. Sprache, durch die Vermittlung von poln. Kräuterbüchern aus dem 16. Jh.: Es sind Pflanzennamen. Auch der poln. Wortschatz in diesem Wb. weist u. a. einige Ukrainismen auf.

H. Megiser schrieb für sein polyglottes Wb. (Frankfurt a. M., 1603) ukr. Glossen aus dem Wb. von A. Calepino ab, weiterhin auch aus nicht identifizierten, vielleicht tschechischen, Quellen (5 Glossen) sowie aus einem grammatischen Werk (Namen für Buchstaben).